

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LIX (2)

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LIX (2)

UDC 39(05)

ISSN 0350-0861

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LIX
No. 2

Editor in chief:
Dragana Radojičić

International editorial board:
Radost Ivanova, Elephterios Alexakis, Peter Slavkovsky, Karl Kaser,
Gabriela Kilianova, Milica Bakić-Hayden, Ingrid Slavec-Gradišnik, Marina Martynova

Editorial board:
Gojko Subotić, Sofija Miloradović, Jelena Čvorović, Ljiljana Gavrilović,
Aleksandra Pavićević, Lada Stevanović, Ildiko Erdei

The reviewers:
Vojislav Stanovčić, Ana Luleva, Rastja Stolična, Jovanka Radić, Snežana Petrović,
Miroslava Malešević, Miroslava Lukić Krstanović, Larisa Čović, Mladena Prelić,
Biljana Sikimić, Milena Benovska, Marina Simić, Petko Hristov, Aleksandar
Palavestra, Ljubinko Radenković

Secretary:
Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Vojislav Stanovčić, at
meeting of the Department of Social Sciences SASA, October 2011

BELGRADE 2011

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
LIX
свеска 2

Главни и одговорни уредник:
Драгана Радојичић

Међународни уређивачки одбор:

Радост Иванова, Елефтериос Алексакис, Петер Славковски, Карл Касер,
Габриела Килианова, Милица Бакић-Хејден, Ингрид Славец-Градишник,
Марина Мартинова

Уређивачки одбор:

Гојко Суботић, Софија Милорадовић, Јелена Чворовић, Љиљана Гавриловић,
Александра Павићевић, Лада Стевановић, Илдико Ердеи

Рецензентски тим:

Војислав Становчић, Ана Лулева, Растја Столична, Јованка Радић, Снежана
Петровић, Мирослава Малешевић, Мирослава Лукић Крстановић, Лариса Човић,
Младена Прелић, Биљана Сикимић, Милена Беновска, Марина Симић, Петко
Христов, Александар Палавистра, Љубинко Раденковић

Секретар уредништва:
Марија Ђокић

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној октобра 2011. године,
на основу реферата академика Војислава Становчића

БЕОГРАД 2011.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
eisanu@ei.sanu.ac.rs
www.etno-institut.co.rs

Рецензент:
академик Војислав Становчић

Лектор:
Софија Милорадовић

Превод на енглески:
Јелена Чворовић
Маша Матијашевић
Љиљана Обренић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете и науке Републике Србије

Часопис Гласник Етнографског института САНУ индексиран је у:
DOAJ (Directory of Open Access Journals); SCIndeks (Српски цитатни индекс);
Ulrich's Periodicals Directory.
The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is indexed in: DOAJ (Directory of Open Access
Journals); SCIndeks (Srpski citatni indeks); Ulrich's Periodicals Directory.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института

COBISS. SR-ID 15882242

Садржај Summary

Јадранка Ђорђевић Црнобрња, <i>Тестаментално наслеђивање – само правна осмоза?</i>	7
Jadranka Đorđević Crnobrnja, <i>Testamental Inheritance – Just a Legal Osmosis?</i>	18
Jelena Čvorović, <i>Juvenile Marriages, Child Brides and Infant Mortality Among Gypsies in Serbia</i>	27
Јелена Чворовић, <i>Јувенилни бракови, децје невесте и смртност деце код српских Рома</i>	39
Annemarie Sorescu-Marinković, <i>Imagining the Past, Creating Identity: the Case of the Bayash</i>	45
Анамарија Сореску-Маринковић, <i>Бањаши – измишљање прошлости, стварање идентитета</i>	56
Maria Koumarianou, <i>'Nahni wa x fendik' (We and the Others): Negotiation of Multiple Identities in the Maronite Community of Cyprus</i>	61
Марија Кумаријану, <i>Ми и други: Преговори вишеструких идентитета у маронитској заједници на Кипру</i>	75
Сања Златановић, <i>Дискурзивно обликовање других: српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту</i>	77
Sanja Zlatanović, <i>Discursive Construction of Others: The Serbian Community in Southeast Kosovo in the Post-War Context</i>	88
Срђан Радовић, <i>Политике и контраполитике идентитета и простора: случајеви са београдских улица након 2000. године</i>	99
Srdan Radović, <i>Politics and Counter-Politics of Identity and Space: Several Cases from Belgrade's Streets in the 2000s</i>	112
Маријана Митровић, <i>'Неподношљива лакоћа' (субверзије) национализма: естрадна тела у постсоцијалистичкој Србији</i>	125
Marijana Mitrović, <i>The 'Unbearable Lightness' (of the Subversion) of Nationalism: Bodies on Estrada in Post-Socialist Serbia</i>	137
Весна Трифуновић, <i>Постсоцијалистичка трансформација и нови облици идентификације у друштву Србије</i>	149
Vesna Trifunović, <i>Post-Socialist Transformation and New Forms of Identification in the Serbian Society</i>	160
Милина Ивановић-Баришић, <i>Сведочанство времена – афоризам</i>	171
Milina Ivanović-Barišić, <i>Testimony of the Time – Aforism</i>	180

Марија Копривица Лелићанин, Александра Шуваковић, <i>Језичке појаве у асиметричној институцијској интеракцији – случај Кол центра</i>	189
Marija Koprivica Lelićanin, Aleksandra Šuvaković, <i>Linguistic Aspects in Asymmetrical Institutional Interaction – Call Center Case</i>	198
Ивица Тодоровић, <i>Жељинска ала. Резултати нових истраживања народних митолошких представа Жупе</i>	207
Ivica Todorović, <i>Ala from Zeljin. Results of the Recent Research of Folk Mythology in Zupa</i>	219
Goran Štrkalj, <i>Darwinian Medicine and ‘Race’: a Note on Education</i>	231
Горан Штркаљ, <i>Дарвинистичка медицина и ‘раса’: напомена о образовању</i>	237
Бранко Ћупурдија, <i>Миле Недељковић као истраживач друштвених, културних и етничких питања</i>	239
Branko Ćupurdija, <i>Mile Nedeljković as a Social, Cultural and Ethnic Issues Researcher</i>	247
Хроника Cronicle	
Александра Павићевић, <i>Хроника научног скупа Етнолошко-антрополошког друштва Србије, Гуча 1–2. октобар 2010.</i>	255
Научна критика и полемика Discussion and Polemics	
Соња Жакула, <i>Употреба појма „култура“ у студијама савремене српске културне политике</i>	257
Александра Павићевић, <i>Смрт, сузе, смех и моћ</i>	261
Милош Луковић, Marcin Lubaś, <i>Różnowiercy. Współistnienie międzyreligijne w zachodniomacedońskiej wsi. Studium z zakresu antropologii społeczno-kulturowej</i>	264

Срђан Радовић

Етнографски институт САНУ, Београд
srdjan@europe.com

Политике и контраполитике идентитета и простора: случајеви са београдских улица након 2000. године¹

Са политичким преокретом 2000. године у Србији отпочео је истовремено и процес идеолошког преобликовања јавних простора. Међу најпроминентнијим видовима оваквог деловања је именовање или преименовање урбаног простора, првенствено улица и тргова, те бављење постојећим споменицима и меморијалима, као и градња и планирање нових. Овакви су случајеви посебно били уочљиви у Београду. Њима су се у неколико наврата супротставиле одређене политичке партије, те неполитичке групе које су организовале уличне акције 'против-именовања' београдских улица, те кампање против новопланираних јавних споменика. Односи моћи и идентитетске политике у овим случајевима биће коментарисани у овом раду. Пропратиће се праксе неколико уметничких и политичких скупина које су спровеле акције и перформансе незваничног преименовања улица, или су пак дискутовале и противиле се подизању новопредложених споменика. (Пре)именовањем одређених градских простора, хегемонске политичке коалиције покушавају да конституишу сигнификантна симболичка места, док, са друге стране, опозиционе противакције покушавају да преузму та иста места и да их реинтерпретирају. У овом ће се раду покушати да прикажу и анализирају поједине идеолошке политике и званични дискурси сећања, те поједине уметничке и политичке кон-

Кључне речи:

идентитет, култура сећања, називи улица, споменици, Београд

¹ Овај рад је резултат истраживања на пројекту бр. 177026: *Културно наслеђе и идентитет*, који у целости финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

траполитике и опозиционе праксе алтернативне комеморације.²

Увод

Крајем осамдесетих и током деведесетих година прошлог века Србија је углавном била ван главног тока историјских и политичких дешавања која су карактерисала остале постсоцијалистичке земље и већину постјугословенских држава: ратови у којима је и Србија учествовала одлагали су транзицију и укључивање у новедефинисане политичке и економске оквире у Европи. Одлазак ауторитарних власти 2000. године омогућио је укључивање земље у тзв. глобални „историјски ток“, но оваква окасна транзиција је показивала неизбежне специфичности које су, могуће, биле израженије него у другим постсоцијалистичким државама. Новоуспостављени преовлађујући јавни наративи (а који су у сталном процесу модификовања) о нацији, њеној прошлости и будућности нису направили одлучујући раскид са националистичком реториком и политиком из деведесетих година 20. века, на начин на који је то уинила већина тзв. транзиционих земаља, начинивши раскид са непосредном социјалистичком прошлошћу. Наместо тога, фокус критике јавности углавном је усмерен на социјалистичку еру пре доласка Слободана Милошевића на власт. Могло би се рећи да је одговорност значајних делова актуелне „хегемонске коалиције“ (да се послужимо Грамшијевским термином) за суноврат и пропале ратне циљеве из деведесетих година узроковала циљано скретање пажње јавности на доба социјализма и његову општу осуду, а са циљем заобилажења питања одговорности за рецентне ратове. Наоко значајна промена националног имагинарија, самопредстављања и јавних дискурса, који иако упаковани у „роевропску“ форму и даље носе доста националистичких сентимената, праћена је и сушинском променом јавног сећања на догађаје из 20. века. Као и у многим другим посткомунистичким земљама, сећање на Други светски рат и социјализам доживело је најзначајније измене. Са друге стране, пак, стратегија јавне амнезије, заједно са парцијалном амнестијом, доминатна је по питању последњих ратова у бившој Југославији. Деложација искуства Југославије, а посебно компонентни које се односе на мултиетничност, социјализам и антифашизам, из савремене националне митологије постала је једна од битних карактеристика идентитетских политика.

Током прве деценије 21. века наставио се ранији тренд реконфигурације јавног сећања на Други светски рат и порађе, и памћења социјалистичког периода у бившој Југославији. Долази до опсежног процеса ревизије историје Другог светског рата и стварања културе памћења Југославије и комунизма који обухватају медијски дискурс, образовне програме, службене наративе и политику, и др. Овај је процес такође

обухватио и менаџмент памћења у јавном простору, и то пре свега по питању споменика, меморијала и музеја створених у прошлом веку, као и у случају урбане комеморативне топонимије и називља. Долази до уништавања или маргинализације и запостављања непожељне споменичке баштине, те брисања назива или преименовања појединих улица, установа и слично, уз покушаје реификације нове владајуће културе сећања. Овај континуирани и свеобухватни талас редефинисања сећања у јавном простору, иако у доброј мери тих и без отворене револуционарне прокламације, наилази на одређено противљење, које најчешће извире из академских и уметничких кругова, а каткад долази од стране политичких група. Наравно, конкурентски наративи и комеморативна култура и даље опстају, али они немају велику дискурсивну моћ и утицај с обзиром на удаљеност од центара политичке моћи. Међутим, имајући у виду да домаћа историографска заједница није јединствена по питању евалуације националне историје 20. века, те да су медији отворенији за домаће и стране историјске наративе који могу противречити настајућим службеним погледима на нацију и национално памћење, доминантни кругови, не само у нашој земљи, налазе се у позицији да имају тек парцијални монопол, углавном у оквиру образовног система, те политичког дискурса. У условима постојања конкурентских концепата идентитета и подразумевајућих политика сећања у релативно отвореном и демократском друштву, усред глобализације на европском континенту, једна од битних стратегија идеолошке контроле постаје политичка концептуализација простора.

Кетрин Вердери (Katherine Verdery) тврди да се политичка и друштвена моћ потврђују путем истовремене контроле и историје и простора, односно *крајобраза* (из Light et al. 2002, 136), са циљем установљавања пожељне политичке или националне свести међу становништвом. Идеолошки обликован простор, са својом комуникационом моћи и дискурсивним потенцијалом, постаје активни учесник у стварању и перцепцији друштвене стварности, трансформишући историју у „природни поредак ствари“, истовремено скривајући њен индуктивни и вештачки карактер (Azaryahu 1997, 481). Због свог физичког и видљивог карактера, и природни и изграђени простори колоквијално се сматрају мање привременим и мање културно обликованим у односу на друге елементе културе (иако то у крајњој инстанци нису), истовремено одајући утисак солидности, аутентичности и дуготрајности. Како наводе Ји Фу Туан (Tuan 1977) и Марк Оже (Ožе 2005), политике места и простора покушавају преобликовати што је могуће већи простор у место (тј. У простор који се читује на нивоу идентитета), а јавне политике простора стварају идеолошки чврсто контролисане јавне просторе, односно антрополошка места (за разлику од неместа, односно простора који нису снажно повезани са колективним идентитетима и дељеним вредностима), и то путем изградње, именовања, физичког обликовања, организованог друштвеног понашања итд. Урбана антропологија и културна географија сматрају да националне државе и велики историјски наративи, иако нису искуствено директно доступни грађанима, стварају осећај културне интимности код људи путем њиховог читавања у различита места. У савременом добу, може се рећи да националне државе имају чвршћу контролу

над конструкцијом простора него над осталим јавним доменима и дискурсима који су подложнији спољним утицајима у периоду глобализације и транскултурализма, иако се мора приметити да несметан монопол националне државе по питању јавне меморијализације, како је то раније приметио нпр. Анри Лефевр (Henry Lefebvre), није више монолитан и јак као што је некада био. Овакве политике простора и места, заједно са културом сећања, условљавају постепено стварање идеолошког менаџмента места и социокултурни инжењеринг националног идентитета у транзицијској Србији, што је посебно приметно по питању реконфигурације историјског наслеђа 20. века. Овакве идеолошке интервенције у антрополошким местима, *архитектури* и градском тексту обично подразумевају двоструки комплементарни процес, како га је описао израелски географ Маоз Азарјаху (Maoz Azaryahu). Најпре, то је декомеморација (одстрањивање културне или политичке вредности или симбола из одређеног места), коју прати комеморација, односно уписивање нове вредности у раније декомеморисано место, односно простор (Azaryahu 1986, 581).

Када је у питању култура сећања друге половине 20. века у Србији, политике простора су последњих година показивале преовлађујуће декомеморативни тренд: долази до маргинализације или уништавања, спонтаног или организованог, спомен-места из Другог светског рата и оних повезаних са комунистичким покретом, до масовног преименовања градског називља које је повезано са поменутом епохом или несрпским особама или појмовима, до маргинализације или укидања евокативних ритуала на јавним местима, и слично. Овакве политике сећања у Србији понекад себи прибављају легитимизацију, повезујући се са све присутнијом транснационалном културом сећања на ратну и поратну епоху, док је истовремено искривљавају и мистификују у локалном контексту и за локалну (политичку) употребу.³ На тај начин, а под сталним утицајем националних и глобалних политика сећања и простора и места, овдашње елите већински покушавају да најчешће игноришу скорашњу прошлост (ратове у бившој Југославији), фокусирајући се истовремено на наративе и имагинариј из старијих историјских периода, чиме спроводе дискурсивне политике које би се могле описати као „симулација континуитета“ (Малешевић 2008, 17). Оваква врста сценарија не представља пак ништа посебно иновативно ;слични процеси су већ виђени на прелазу из девете у десету деценију прошлог века у земљама Средње и Источне Европе, на пример – приликом гласног и експонираног склањања јавних скулптура из комунистичког периода. Оно што, између осталог, ситуацију у Србији чини другачијом јесте то да се овде, за разлику од већине других земаља где је декомеморација представљала отворени и гласни акт и симболички „ритуал револуције“, овакви поступци, иако систематично, углавном спроводе у приличној тишини. Евидентно

³ Пример локалне (зло)употребе међународне културе сећања може се видети на случају београдског Старог сајмишта и евокације његове баштине крајем осамдесетих и током деведесетих година прошлог века; детаљније видети у Vyford (2009).

одсуство политичке декларације са јаком прокламаторном вредношћу, која обично чини део процеса реконфигурације времена и простора након промене у политичком поретку можда указује на несигурност идентитетских политика које се спроводе, може бити услед свести о помањкању опште или већинске подршке за делове комеморативне симболике која се инсталира. Као и у многим другим земљама, владајуће политичке и друштвене елите обично имплементирају своју политичку агенду у урбани простор, али и наилазе на противљење које израња из различитих друштвених група. На страницама које следе приказаће се и коментарисати неколики примери „контраполитика“ идентитета и сећања, које су за фокус имали симболичко урбано преобликовање у последњих десет година у Београду, и које су већином потицале од различитих политичких и уметничких скупина са различитим агендама, те са различитим резултатима њихових активности.

Опонирање доминантним политикама идентитета и сећања

Тихи консензус већинских елита у Србији по питању сећања на дешавања с краја прошлога века може се приказати преко једног од два најамбициознија пројекта меморијализације у Београду из овога века, а оба су пројекта и даље у фази планирања.⁴ Министарство културе и Скупштина града су 2006. расписали конкурс за пријављивање предлога за - како је назван - „Споменик жртвама ратова и браниоцима Отаџбине од 1990. до 1999. године“, на Савском тргу у Београду. Случај овог меморијала парадигматичан је за концепте и употребу преовлађујућих дискурса памћења југословенских ратова, а такође представља и један од ретких случајева одлагања плана меморијализације, макар делом због противљења одређених делова уметничке, те интелектуалне и шире јавности. Намера да се индиректно, истовремено комеморишу и жтве и починиоци рата – истим спомен-обележјем – сведочи о присутним амбицијама у друштву да се потисну и наивно сакрију ужаси југословенских ратова из деведесетих, и то помоћу концепта чији би се радни наслов могао описати конструкцијом „сви су жртве рата“, а која у јавност одашиље нејасну и збуњујућу поруку.⁵ Чак и чињеница

⁴ Други пројекат је споменик „моденој Србији“, који је требало да буде изграђен на Тргу Славија о јубилеју два века Првог српског устанка. Овај пројекат до сада није одмакао даље од фазе одабира награђеног пројекта.

⁵ Иницијална идеја за подизање овог споменика најављена је неколико година пре расписивања конкурса 2006. године од стране београдске Скупштине града, и тада је идеја била да се евоцирају успомене на невине жртве рата вођеног у бившој Југославији. Међутим, како наводи Бранимир Стојановић, недуго након тога, из почетка релативно недефинисане „жртве рата“, „све жртве“, биле су додатно дефинисане када су „умарширали“ војници погинули у акцији: финални наслов конкурса гласио је „Конкурс за пројекте за Споменик борцима погинулим у борби и жртвама рата вођеног у бившој Југославији од 1990. до 1999. године.“ Саме жртве рата су на овај начин биле „жртвоване“ концепту свеопштег заборављања и политици избегавања одговорности за ратове (што је детаљно елаборирано у тексту Бранимира Стојановића – “Sacrificing the Victims” – из 2003, који сам добио љубазношћу још једног члана групе *Споменик*, Небојше Миликића).

да је потенцијалним ауторима меморијала конкурсом имплицитно сугерисана форма контраспоменика, да употребимо појам Џејмса Јанга (Young 1992, 271), с обзиром на то да је свеопшта урбана и инфраструктурна реконструкција Трга такође била део конкурса, можда указује на жељу да се комеморише неко или нешто, истовремено знајући да предложени концепт није у целисти ни легитиман ни транспарентан.⁶ За разлику од уобичајених амбиција државних власти, може се рећи да је овај меморијални пројекат планиран како би се избегла монументализација и јасна и експлицитна дидактичка порука јавности.

Ова иницијатива је наишла на релативно слабо противљење у јавној сфери док уметничка група *Споменик* није отпочела јавну кампању против овог меморијала. Чланови ове скупине тврде да, – како су га назвали – „наручени псеудо-екуменски споменик“ има за циљ да постане пасторална сцена памћења, која блокира сећање на стварну природу смрти почињене у име свете етничке ствари.⁷ Сама чињеница да власти заједно сврставају и жртве и починитеље указује на напор државе да сакрије истину о политици која је скоро две деценије вођена у бившој Југославији. Како чланови групе *Споменик* наводе, оваквим концептом споменика посвећеног последњим југословенским ратовима српска држава заправо покушава да та питања стави на страну: уместо расправе о ратовима, држава покушава да камуфлира читаву проблематику уз помоћ лимитиране и нејасне меморијализације. Историчарка Олга Манојловић Пинтар у разговору за недељник *Време* (бр. 866, 2007. г.) тврди да је питање жртава рата кључно питање сваког друштва, те да је подизање споменика жртвама један од начина да се отвори друштвена расправа везана за ратове, жртве и злочинце. Супротно овоме, предложени концепт и оквир физичког обликовања локације имају за циљ да заправо затворе питање југословенских ратова, који у основи нису предмет суштинске расправе у савременој Србији. Акције групе *Споменик* тако су разоткриле намерни парадокс планираног споменика: циљ меморијала је да омогући заборав, а не сећање, с обзиром на то да национална држава још увек није формирала свој дефинитивни наратив о овом делу прошлости, и да жели да бар привремено скрајни ову тему тако што ће подићи лажни споменик који би евентуално затворио дискусију по овом питању. Јавно противљење ове уметничке групе оваквом плану указало је на, могло би се рећи, лажни карактер спомен-обележја, које не испоручује никакав спомен, односно

⁶ Иако се форма контраспоменика често хвали као храбра, иновативна и као она која урања у целокупно урбано окружење, њихова апстрактна форма и одсуство изравног дидактичког садржаја може их начинити превише нејаснима у смислу симболичке директности и јасноће, уколико њихово подизање није праћено одговарајућим меморијалним дискурсима у виду службених, образовних и медијских наратива, што је случај у овој инстанци.

⁷ Ово су навели чланови групе, Милица Томић и Бранимир Стојановић, у разговору за радио *Слободна Европа* (интервју под насловом „Власт меша жртве и злочинце“; интервјуу је приступљено у марту 2010. на интернетским страницама радија – www.danas.org). Више података о активностима групе *Споменик* може се прочитати на њиховој мрежној страници <http://grupaspomenik.wordpress.com>.

сећање, већ сасвим обратно – испоручује заборав, односно не-сећање, скупа са одсуством било каквог појашњења о природи ратова у бившој Југославији.⁸ Везано за овај пројекат меморијализације, парадигматична је изјава аутора првонаграђеног пројекта меморијала (група студената архитектуре из Београда), на једној јавној трибини,⁹ да они заправо не знају много о томе шта се дешавало током деведесетих година на нашим просторима. Планови за ово спомен-обележје званично нису одбачени до овог тренутка, али је реализација меморијала одгођена на неодређено време, у знатној мери захваљујући и поменутој јавној кампањи. Јавне активности групе *Споменик* тек су редак случај када је организовано противљење доминантним политикама сећања (или заборављања) дало одређени резултат и завредило знатну пажњу јавности. Неке друге кампање, вођене од стране других друштвених актера, нису постигле ни ограничени утицај који је поменута кампања имала. У наставку ће се осврнути на неке кампање противљења службеној јавној комеморацији, а које су се махом бавиле преименовањем улица, што се може одредити као један од најбржих и најефикаснијих начина ‘уписивања’ колективног памћења у урбану топографију.

Убрзо након трагичне смрти Зорана Ђинђића 2003. године, одређени број општинских власти у Србији покренуо је иницијативе за преименовање градских саобраћајница по убијеном премијеру. Случајеви брзе комеморације преминулих званичника нису неуобичајена ствар ни код нас ни у иностранству, и овакве иницијативе нису представљале ништа изненађујуће.¹⁰ У таквим случајевима, именом Зорана Ђинђића обично су означаване средишње градске улице, а то је значило и да је неке, или нечему, требало

⁸ Да је вероватно у питању оваква намера, сведочи и ситуација из 2011. године када је београдска Комисија за споменике и имена улица одбила да подржи подизање спомен-обележја посвећеног сребреничким жртвама из 1995. године, а што је предложило низ удружења грађана и појединаца. Чини се као да се избегава директно и јасно третирање југословенских ратова из деведесетих. Како је више београдских медија известило, објашњење чланова Комисије у вези са тим зашто овакав споменик није пожељан у Београду било је да се „трагични догађај догодио далеко од нашег простора“, те да овај масакр заслужује адекватно обележавање, али на месту самог догађаја, не и у Београду.

⁹ У питању је трибина коју су организовали чланови групе *Споменик* и која је одржана 5. октобра 2007. у Центру за културну деконтаминацију у Београду, под насловом *Савски трг и случај београдског ‘Спомен-обележја жртвама ратова и браниоцима Отаџбине од 1990. до 1999.’*

¹⁰ Ово ће се показати тачним и 2009, након смрти патријарха Српске православне цркве, када готово да је дошло до утркивања међу појединим локалним властима око тога ко ће први назвати улицу или установу по патријарху Павлу. У случајевима када су државни званичници или проминентне јавне особе убијене, као што је био случај са премијером Ђинђићем, потреба политичких структура да јавно комеморишу трагично настрадалу личност бива још већа. Тако је 1914. године сарајевско градско веће назвало средишњу сарајевску улицу по надвојводи Францу Фердинанду и његовој супрузи Софији тек који месец након атентата на њих, чиме је Сарајево било међу првим градовима у тадашњој Аустроугарској који су комеморисали убијени владарски пар, могуће и због тога што је атентат и извршен у Сарајеву (Bejtić 1973, 245). Детаљније о сличним случајевима у САД видети Alderman (2000).

да се одузме назив улице или трга, што су често били комеморативни називи везани за Други светски рат.¹¹ Међутим, Београд није био међу овим градовима с обзиром на то да неколико предлога који су се појавили, као што су преименовање једног дела Трга Републике, изградња галерије модерне уметности у центру града, која би била названа по премијеру, и други, нису одмакли далеко у реализацији. Овакво се стање променило 2006. године, када је покренута јавна петиција (углавном спровођена од стране Демократске странке) да се новобеоградски Булевар АВНОЈ-а преименује у Булевар др Зорана Ђинђића. Као и у многим другим градовима у сличним околностима, петиција и акција која је представљана као јавна иницијатива заправо је била класична политичка и партијска акција,¹² и овај је предлог званично усвојен у марту 2007, када је градска комисија за именовање улица и тргова подржала овакво преименовање. Промена назива овог булевара довела је на крају до озбиљног противљења, али не у толикој мери, ако уопште, због чина декомеморације АВНОЈ-а као антифашистичког симбола (тек неколико јавних протеста је ишло у овом смеру), већ због обележавања и комеморације покојног председника Владе. Као и у случају иницијативе за именовање улице по Зорану Ђинђићу, иницијатива која се супротставила томе представљана је као шира јавна акција и жеља грађанства, а заправо је била организована и промовисана од стране Српске радикалне странке. Противници оваквог именовања изашли су на улице (тачније – на улицу која је требало да се преименује) и организовали својеврстан политички перформанс који је укључивао импровизоване уличне табле. Противници преименовања улице окупили су се на будућем Ђинђићевом булевару са штампаним плакатима, који су имитирали табле са називима улица, на којима је било написано „Булевар Ратка Младића“, машући њима и лепећи их по зградама и оградама уз улицу. Аргумент противника новог имена је био да, за разлику од Зорана Ђинђића, Ратко Младић представља истинског хероја, чије име заслужује да се нађе на градским улицама. Иако ова „контраакција“ није постигла свој примарни циљ (булевар је преименован по покојном премијеру и до данашњег дана носи нови назив), она је ипак постала једна од прворазредних политичких тема године и успешно је у фокус јавности поставила организаторе кампање. О целокупном случају Булевара АВНОЈ-а/др Зорана Ђинђића/Ратка Младића могло би да се још детаљније дискутује, посебно имајући у виду да он јасно разоткрива суштински политичку природу процеса преименовања улица, но у наставку бисмо се осврнули на још једну перформативну „контраакцију“ која је изведена као одговор на овај случај.

¹¹ Такав је случај био у Свилајнцу, када је 2004. године Алеја палих бораца постала Алеја др Зорана Ђинђића, да би крајем исте године био враћен стари назив улици, пошто је на власт у општини дошла Социјалистичка партија Србије. Након неколико година, са новом променом власти у граду, ова улица је по други пут поново названа по Зорану Ђинђићу. Сличне ситуације догађале су се и у неким другим градовима у Србији.

¹² Како Маоз Азарјаху наводи, колико год да се чини или представља да је одређени предлог за преименовање јавног простора масовно или већински подржан од стране грађанства, процес предлагања, селекције и (пре)именовања је у крајњој инстанци детерминисан и скоро у целости зависан од политичке воље (Azarahu 1997, 481).

Док су активисти и политичари деснице гласно промовисали бегунца осумњиченог за озбиљне ратне злочине, а што је изазвало знатну огорченост код дела јавности, организована је „контра контра-акција“, која је користила методе и парадигме употребљене у уличној контраакцији посвећеној Младићу. Неколико дана након што су се импровизоване уличне табле са именом Ратка Младића нашле на зидовима новобеоградског булевара, неколико градских улица било је излепљено плакатима који су назначавали називе улица, али који су промовисали другачију врсту хероја. Наиме, више београдских тргова и улица именовани су на овај начин: улица Ерика Картмана (један од ликова из анимиране серије “South Park”), улица Великог Штрумфа (лик из цртане серије „Штрумфови“), улица Телетабиса (по серији “Teletubbies”), улица Рокија Балбое (по имену главног лика из филма „Роки“), улица Хомера Симпсона (серија „Симпсонови“) итд. Ову је уличну (контра)акцију спровела уметничка група БИРО, под мотом „Залепи свог хероја“, и она је требало да почне перформансом преименовања земунског Магистратског трга (на којем је седиште Српске радикалне странке, која је била један од организатора акције на Булевару АВНОЈ-а) у трг Моћних ренцера. Због претњи неких припадника екстремне деснице, сам перформанс је отказан и импровизовани називи улица по херојима популарне културе излепљени су ноћ пре најављеног датума перформанса. Чланови покрета БИРО навели су да је њихова „кампања преко потребна у времену када припадници одређених екстремистичких организација, услед сопственог мањка образовања и ваљаних информација, те њиховог искривљеног система моралних вредности, покушавају да убице представе као хероје.“¹³ Уличне акције које су контрирале претходним уличним акцијама пригодно су искористиле иста перформативна средства и праксе које су имплементирали њихови опоненти, како би указали на арбитрарну природу политичких прокламација друштвених вредности. С друге стране, ова акција није улазила у првобитну срж проблема, акт декомеморације. Пракса именована улица по јунацима масовне културе прецизно је означила проблем комеморисања, односно идентитетских политика и политика сећања које су у овом случају покушале да 'легитимишу' скорије дефинисан националистички дискурс путем симболичког урбаног означавања (макар неслужбеног), али није дотакла питање декомеморације, тј. сузбијања одређених историјских или идеолошких вредности путем деложирања из јавног простора (у овом случају, уклањање појма АВНОЈ и свих његових конотација из урбаног називља).¹⁴ Овом проблему је, бар што се тиче јавних акција и уличних перформанса,

¹³ Наведено из манифеста покрета БИРО, на мрежној страници www.biro.org.yu (страница приступљено у децембру 2008).

¹⁴ Може се рећи да су последњих година у главном граду Србије обим и природа декомеморисања у симболичком урбаном простору постали значајније питање од нове комеморације и новоуспостављених уличних назива, с обзиром на то да је брисање одређених делова топонимског наслеђа систематичније него 'уписивање' нове културе сећања, која је и даље у процесу суштинског обликовања и са још доста недоумица у оквиру доминантног идеолошког дискурса (Radović 2008, 69–70).

делимично приступљено у сличном „преименовању улица“ две године касније.

Неколико дана пред Међународни дан борбе против фашизма и антисемитизма 2009. године (који се обележава 9. новембра), политичко окупљање под називом „Антифашисти и антифашисткиње у акцији“ изнедрило је још једну акцију преименовања улица. Овај пут је изведено симболичко мењање назива средишњих саобраћајница постављањем, слично као код раније поменутих акција, иштампаних табли са називима улица који означавају, како су организатори навели, најрањивије слојеве српског друштва. Тако је Трг Николе Пашћа симболички преименован у Трг генералног штрајка, Теразије – у Булевар антифашизма, Коларчева улица постала је Избегличка улица, Трг Републике – Трг женског ослобођења, Васина улица – Квирска улица, а Студенски трг – Ромски трг. Као и при раније помињаној акцији, ни ова није прошла неометано, јер је неколико непријатељски настројених грађана покушало да спречи постављање импровизованих уличних табли на једном од тргова. Планирана поворка је 9. новембра на овај начин прошла идеолошки рedefинисаном рутом кроз центар града, завршавајући марш крај заборављеног спомен-обележја жртвама фашистичког и квислиншког терора на Теразијама, поред Игуманове палате (споменик је овом приликом био посебно илуминиран како би грађане подсетио на своје постојање и како би био учињен видљивијим у градској текстури - макар на овај дан). Као и код претходних акција преименовања улица, „нови“ називи и уличне табле нису дуго потрајали (најдуже су се одржавале штампане табле са именом Ратка Младића, могуће не због тога што су у мањој мери уклањане, већ зато што су биле чешће постављане нове). Слично се може рећи и за јавни одјек акције: ова акција није била медијски покривена као што су биле претходно помињане кампање, и следствено томе њен ехо био је нешто краткотрајнији. Ово можда није узроковано релативном малобројношћу организатора акције и њиховим неприпадањем политичком и друштвеном главном току (што је углавном случај и са покретом БИРО који је пак задобио знатнију медијску пажњу), колико контекстом самих перформанса. Наиме, док се акција „Залепи свог хероја“ надодала на већ узаврелу политичку битку вођену топографско-идеолошким средствима, активности антифашиста биле су везане за повод и датум који у Србији евоцирају у доброј мери заборављене и јавно неактуелне вредности антифашизма, антирасизма и сл.¹⁵

¹⁵ На овом месту треба навести да је у првој деценији овог века прва перформативна акција преименовања улица у Београду извршена 2006, када је уметничка група *Илегални посластичари*, постављањем уличне табле на угао зграде на раскршћу две дорћолске улице, преименовала тај простор у Ђошак Салвадора Далија. За разлику од овде представљених акција, ова није била директно политичка.

Дискусија

Опонирање доминантним дискурсима идентитета и сећања, када је у питању симболичка конструкција урбаног простора, могуће је и дешавало се у многим савременим друштвима у којима ауторитарна стега није била прејака.¹⁶ Облици и исходи таквог опонирања били су различити, а у демократским околностима понекад су имали потенцијал да каналишу јавно незадовољство брзим, радикалним или нежељеним изменама у урбаном меморијалном и топонимском наслеђу (нпр. в. De Soto 1996). Слично се може рећи и за главни град Србије у последњих десет година, али и током деведесетих година прошлог века. Током владавине Слободана Милошевића, Градска скупштина, у којој је неколико година већину имала опозиција, иницирала је преименовање појединих улица не само са циљем реконфигурације градског идентитета и утицања на колективно памћење, већ и као средство политичке борбе и јавну манифестацију против државних власти, што су се каткад претварало у политичке сукобе на службеној разини, при којима су републички органи често одбијали да потврде нова имена улица и тргова (Radović 2008, 61). Што је у том периоду била колизија између службених политичких структура трансформисало се у мање интензивне политичке битке међу политичким странкама, као на примеру Булевару АВНОЈ-а – сукоб се преместио са административног на политички ниво. И док је страначка политичка борба по питању јавних споменика и назива улица била у знатној мери медијски покривена у јавности, и каткад производила одређене резултате, акције које су покренуле цивилне организације, различите друштвене групе, уметници, нестраначке политичке платформе и слично, нису изазвале ни приближну медијску пажњу, нити су најчешће исходиле конкретним резултатима. Питања идентитета и колективног памћења, чак и на овом нивоу, постали су стриктни домени политике, и то страначке политике (што је случај и са многим другим доменима јавног живота у Србији у последње време). И док овакво стање не сведочи о неком посебном мањку политичких слобода, оно указује на монополизирање ширих сфера друштвеног живота од стране политике, схваћене у најстриктнијем значењу овог појма. Када је неполитичка акција, каква је била кампања покрета БИРО, била запажена у медијском дискурсу, радило се о случају високо политизоване борбе савремених политичких симбола персонализованих у именима Ђинђића и Младића. Исто тако, тек добро припремљена и континуирана дугорочна кампања групе *Споменик* успела је да делимично уђе у главни друштвени ток и да подигне барем донекле свест о конкретном питању, али са амбивалентним резултатима. Остале сличне кампање и акције,

¹⁶ По свему судећи, чак и у земљама тзв. источног блока, (пре)именовање улица и концептуализација јавних спомен-обележја понекад није било искључиво једносмеран процес који је потицао из политичке класе, и понекад је долазило до дијалога између власти и грађанства, које је каткад чак исказивало и знатно противљење службеној политици комеморације. Испоставило се да оно што се некада у литератури описивало као изразито „политизовани крајолици“ (*politicized landscapes*) није у много већој мери политизовано или политичко него у западним земљама (Lebow 1999).

а које нису биле повезане са посебним страначким активностима, нису резолутно пробиле ову чврсту политичку и медијску баријеру, како би изашле у јавност са својим ставовима. Може се рећи да су питања концептуализације урбане меморијалне баштине и (пре)именовања јавних простора готово „отета“ од стране политике.

И док политичка арена има ‘чврст стисак’ по питањима изградње идентитета преко јавне меморијализације, селективно ‘припуштајући’ поједине неполитичке актере да учествују у дијалогу и одлучивању у вези са тим питањима, истовремено није дошло до јасног одређивања визије идентитета и конзистентне политике сећања на новију историју. За разлику од неких других постсоцијалистичких земаља у којима су владајуће елите спроводиле мање-више јасне политике идентитета и сећања, а које су укључивале и друштвене агенсе који су их спроводили, као што су конкретне (и привилеговане) групе (државних) уметника, архитеката, научника и слично (Khazanov 1998), у Србији се не би могло тврдити да је тако током последњих година. Током последње деценије, нити су јавне личности задужене за меморијализацијску политику биле проминентне и сталне, нити су пак те политике биле доследне и јавно експонирани. Како историчарка Дубравка Стојановић тврди, тренутни политички поредак – формиран након 2000. године – и даље је у потрази за својим идентитетом и идеолошком легитимацијом, и то при константном реструктурирању политичких савезништава међу политичким странкама, које покушавају да нађу одговарајућу идеолошку комбинацију која би им осигурала останак на власти. У овој потрази за одговарајућим идеолошким компонентама присутна је и стална потрага за историјским периодима који би се могли представити као нова „златна доба“, на основу којих би се могла конструисати пожељна представа наводно доследне повезаности нових политичких елита са „традицијом.“ Оваква потрага за „бољом прошлoшћу“ обично започиње избацивањем оних делова историје који не одговарају актуелним властима, који компромитују слику „историјске безгрешности“ нације, или који можда подсећају грађане на нека „срећнија времена.“ (Stojanović 2009, 266). Како Стојановићева наводи, колико год се недоследним чинио идеолошки профил нових елита, оно што је транспарентно јесте њихов антикомунизам и напор да се доба социјалистичке Југославије прикаже што је могуће негативније, истовремено минимизирајући или игноришући колаборацију током Другог светског рата и српско учешће у југословенским ратовима деведесетих. То значи да је најновија политичка реинтерпретација ових историјских периода круцијална у процесу изградње жељеног јавног идентитета владајућих политичких елита (Stojanović 2009, 273). Може се рећи да доминантни политички кругови мање или више јасно разазнају шта желе да избришу из колективног сећања, односно да декомеморишу из јавног простора, али су такође и прилично несигурни у вези са тим шта би тачно требало да створе као нови меморијални наратив, тј. шта и како да комеморишу путем споменика и назива улица. Трагање за победничком идеолошком комбинацијом и одговарајућом официјелном верзијом савремене националне историје (и одговарајућег јавног сећања) очито је и даље у пуном јеку.

Литература:

- Alderman, Derek. 2000. "A Street Fit for a King: Naming Places and Commemoration in the American South." *The Professional Geographer* 52, 672–684.
- Azaryahu, Maoz. 1986. "Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin." *Journal of Contemporary History* 21/4, 581–604.
- Azaryahu, Maoz. 1997. "German Reunification and The Politics of Street Names: The Case of East Berlin." *Political Geography* 16/6, 479–493.
- Bejtić, Alija. 1973. *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- Byford, Jovan. 2009. "Semlin Judenlager in Serbian Public Memory", приступљено страници у јануару 2010, <http://www.semllin.info>.
- De Soto, Hermine. 1996. "(Re)Inventing Berlin: Dialectics of Power, Symbols and Past, 1990–1995." *City and Society* 8/1, 24–49.
- Khazanov, Anatoly. 1998. "Post-Communist Moscow: Re-Building the 'Third Rome' in the Country of Missed Opportunities." *City and Society* 10/1: 269–314.
- Lebow, Katherine. 1999. "Revising the Politicized Landscape: Nowa Huta, 1949 – 1957." *City and Society* 1/1–2, 165–187.
- Light, Duncan, et al. 2002. "Toponymy and the Communist City: Street Names in Bucharest, 1948–1965." *GeoJournal* 56, 135–144.
- Малешевић, Мирослава. 2008. „Насиље идентитета.“ У *Културне паралеле: свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду*, ур. Зорица Дивац, 11–34. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Ožе, Mark. 2005. *Nemesta: uvod u antropologiju nadmodernosti*. Beograd: XX vek.
- Radović, Srdjan. 2008. "From Center to Periphery and Vice Versa: The Politics of Toponyms in the Transtional Capital." *Гласник Етнографског института САНУ* 56/2, 53–74.
- Stojanović, Dubravka. 2009. „Godina okupacije: slika '1945' u srpskim udžbenicima istorije.“ У *Kultura sjećanja: 1945*, ур. Sulejman Bosto, Ti-homir Čipek, 265–274. Zagreb: Disput.
- Tuan, Yi Fu. 1977. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Young, James. 1992. "The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today." *Critical Inquiry* 18/2: 267–296.

Srdan Radović

Institute of Ethnography of the SASA, Belgrade
srdjan@europa.com

Politics and Counter-Politics of Identity and Space: Several Cases from Belgrade's Streets in the 2000s¹

With the onset of political overturn in Serbia in 2000, the process of the ideological reconfiguration of public places was simultaneously being put in motion. One of the most prominent means of this endeavor was naming and renaming of urban space, primarily of streets and squares, but also treatment of existing memorial sites and monuments and commissioning and erection of new ones. These undertakings were especially prominent in Serbia's capital Belgrade. Such processes were opposed several times by certain political parties and groups which organized street-actions of counter-naming of Belgrade's thoroughfares and campaigns against newly designated public monuments, and power-play and identity politics of such proceedings will be commented on here. This paper will discuss practices of several artistic and political groups which carried out unofficial street-renaming actions and performances, or discussed and opposed proposed new memorials. By (re)naming certain urban spaces, hegemonic political coalitions are trying to construct significant symbolic places, while oppositional counter-actions are seeking to overtake those same places and reinterpret them. This paper will attempt to sum up and inquire into the ideological politics of official memory discourses and artistic and political counter-politics and actions of opposition or alternative commemoration.

Key words:

identity, culture of memory, street names, memorials, Belgrade

Introduction

The late 1980s and 1990s saw the absence of Serbia from main-stream historical and political developments which took place in other former communist

¹ This paper is part of research pursued under the project *Cultural Heritage and Identity* (No. 177026) financed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

countries and most post-Yugoslav states: wars which Serbia was actively engaged in postponed transition and inclusion into the newly defined European political and economic frame. The downfall of the authoritarian regime in 2000 facilitated re-entrance of the country to the global “historical course”, but such delayed transition showed inevitable specificities, even more striking than those naturally occurring in other post-socialist countries. Newly established prevailing public narratives about nation, its past and future (subjected to constant modifications) didn’t conclusively break away from the nationalist rhetorics and politics of the 1990s (the way most transition countries broke away from the immediate socialist past with the onset of reforms), but instead directed its attention to the pre-Milošević socialist period. The responsibility of vast parts of the new hegemonic coalition for 1990s downfall and failed war efforts led to direction of the public focus on socialist era and its overall condemnation, so as to swiftly bypass the questions of responsibility for war and war crimes. A seemingly substantial make-over of the national imagery, self-representation and public discourses, wrapped in pro-European packaging (but still bearing a strong nationalist sentiment), was largely endorsed by the profound reconfiguration of public memory of the 20th century. As in most other post-communist states, remembrance of World War II and socialism experienced most extensive alterations – on the other hand, strategy of public amnesia (coupled with overall amnesty) was dominant when dealing with recent Yugoslav wars. Eviction of Yugoslav experience (especially its components of multi-ethnicity, socialism and antifascism) from modern national mythology became one of the key traits of identity politics.

The 2000s witnessed the further acceleration of the previously begun trend of reconfiguration of public remembrance of World War II and its aftermath and formation of the memory of socialism in former Yugoslavia. With right-wing political elites and conservative academia exercising prevailing power in Serbia at the time, a comprehensive process of revision of WW 2 history and creation of memory of Yugoslav experience and communism took place, encompassing media narratives, educational curricula, official policies etc. This process also included the management of memory in public space, primarily monuments, memorials and museums created till 1990s, and urban commemorative toponymy which either erased and destroyed the proscribed monuments and changed the street, square or institution names, or marginalized and neglected others (with attempts of reification of the new prevailing memory culture). This steady and all-encompassing wave of memory rewriting in public space, although more or less silent and lacking revolutionary epochalism, met some opposition which mostly emerged from academic and artistic circles, and sometimes political groups. Of course, competitive narratives and commemorative culture endure, but they lack discursive power and influence being far from centers of political power and usually evicted from the history and educational curricula. However, with historiographic academia being split when it comes to the evaluation of the 20th century past, the media being more open to both domestic and global narratives that can contradict official versions of memory and nation, dominant circles find themselves in position of being able to hold partial monopoly only of the educational system and political discourse. Under circumstances of competing concepts of identity and subsequent memorial culture in a rela-

tively open and democratic society amid globalization in Europe, one of the strategies of ideological control becomes the political conceptualization of space.

American anthropologist Katherine Verdery argues that political and social power is being exercised through control of both history and landscape (as quoted in Light et al. 2002, 136), with the goal, among other things, to contribute to the establishment of a desirable political and/or national consciousness among the population. Ideologically encoded space, with its communicational power and discursive potential, becomes an active participant in construction and perception of social reality, therefore transforming history into an element of a “natural order of things”, hiding at the same time, its induced and artificial character (Azaryahu 1997, 481). Because of its physical character, space (both natural and built) is colloquially seen as less temporary and culturally affected than other traits of culture (although it ultimately never is), connoting at the same time solidity, authenticity and sense of longevity. As Yi Fu Tuan (1977) and Marc Augé (Ožé 2005) state, politics of space (and place) tend to transform as much space into place (a space that occurs on level of identity), while public politics of space tend to create ideologically firmly controlled public spaces, or anthropological places (in contrast to non-places, spaces not connected to collective identities and shared values), by means of creation, denomination, physical design, organized social behavior etc. Urban anthropology and cultural geography argue that nation-states and grand historical narratives, although not really experientially available to citizens, become culturally intimate through their reconceptualization into various places. In the contemporary era, it could be argued that nation-states have more solid control over construction of space than other public domains and discourses which are more prone to external influences in the era of globalization and transculturalism, although it must be noted that what used to be Henri Lefebvre's concept of nation-state's undisputed monopoly and reign in the field of public memorialization is no more as monolithic as it used to be. That being the case in Serbia too, politics of space and spatial design in 2000s show text-book cases of ideological management of place(s). Such politics of space/place, combined with continuously defining culture of remembrance, endorse gradual formation of cultural management of place(s) and socio-cultural engineering of national identity in transitional Serbia, which is especially noticeable in respect to reconfiguration of Serbia's historical heritage of the 20th century. Such ideological interventions in anthropological places, *architexture* and city text usually imply a two-way complementary process, as defined by Israeli geographer Maoz Azaryahu: first of de-commemoration (removal of cultural/political value or symbol from a place), followed by commemoration, i.e. new inscription of value into recently de-commemorated space/place (Azaryahu 1986, 581).

Regarding the memorial culture of the late 20th century in Serbia, politics of space in recent years have shown an overwhelmingly de-commemorative trend: marginalization or destruction (organized or spontaneous) of WW II and communist memorial sites, massive renaming of urban toponymy related to the epoch or non-Serb persons/notions, marginalization or abolition of evocative rituals performed in public spaces, etc. These politics of memory in Serbia sometimes legitimize them-

selves with growing transnational memorial culture, while at the same time they extensively alter and mystify them in the local context, and for local (political) use.² Wrapped within the web of multifold national and global politics of memory and space/place, Serbian elites are trying to generally ignore the most recent past (wars in former Yugoslavia), focusing on narratives and images of previous historical eras, thus pursuing a discursive politics which could be designated as “simulation of continuity” (Malešević 2008, 17). This kind of scenario doesn’t exhibit anything innovative – it has already been seen in late 1980s and early 1990s, for example with loud and mass removals of communist statues etc. across Eastern and Central Europe. What differs in the Serbian case is that, unlike most other countries where decommemoration represented an openly demonstrated and symbolic “ritual of revolution”, in Serbia such acts are usually being carried out, although systematically, in almost complete silence. The evident absence of political declaration with strong proclamatory value which usually makes a part of the process of reconfiguration of time and space that follows the change in political order, might indicate insecurity of identity politics being carried out, probably due to consciousness of lack of general, or majority support for some of the commemorative symbolism being installed. As in most other countries, ruling political and social elites usually implement their ideological agenda into urban spatial design, but they also meet opposition arising from different social strata. The following pages will show-case and comment on several instances of identity and memory counter-politics dealing with urban symbolic reconfiguration in 2000s in Belgrade, which mostly stemmed from political and art groups with differing agendas and varying outcomes of their activities.

Countering the Dominant Politics of Identity and Memory

The silent consensus of majority elites in Serbia concerning remembrance of late 20th century history could be show-cased through one of two most ambitious memorialization projects of the 2000s in Belgrade which are still in the planning phase (the other being the intended monument to “modern Serbia” that was supposed to be erected in Belgrade’s Slavija square commemorating the bicentennial of the First Serbian Uprising of 1804 which is considered as the grounding event for the reestablishment of the Serbian statehood in the 19th century – this project never went any further than the commissioning phase). In 2006, the Serbian ministry of culture and Belgrade’s city council announced the official open call for submission of proposals for erection of, what they referred to as “Memorial to civilian victims and defenders of the Fatherland from 1990–1999” on Savski square in Belgrade. The case of this memorial is paradigmatic of the concepts and uses of the prevailing remembrance discourse on Yugoslav wars, and it represents one of the rare cases of postponing a state sponsored memorialization plan in part because of the outcry of certain segments of artistic community and intellectual and general public. The aim

² A very blunt example of local (mis)uses of international memory cultures could be seen in the case of the Staro Sajmište WW 2 site in Belgrade during Milošević era – this is discussed in detail in Byford (2009).

to indirectly commemorate both victims and perpetrators of the war with the same public monument, testifies to the prevailing ambitions in society to suppress and naively hide the horrors of the Yugoslav wars of the 1990s with the concept whose working title could be described as “everybody is a victim of war,” and which sends out blurry and confusing messages to the public.³ Even the fact that the form of the counter-monument, to use James Yong’s term (Young 1992, 271), was implicitly suggested by the authorities to potential authors of the memorial (implied by the fact that overall infrastructural and urban reconstruction of the square was also a part of the competition), shows the ambition to commemorate something or someone while knowing at the same time that the entire concept is not fully legitimate and overt.⁴ Unlike regular ambitions of state authorities, it could be deemed that this memorialization project was planned as to avoid monumentalization and clear and explicit didactics towards the public.

This initiative met little or no opposition until an art group called *Grupa Spomenik* (*Monument Group* in English) started a public campaign against it. Members of the group argued that what they called a “commissioned pseudo-ecumenical monument” would become a pastoral screen of remembrance which blocks memory of the real nature of death committed in the name of the sacred ethnic cause.⁵ The sole fact that authorities are placing both victims and warlords in the same category shows a completely pointless effort of the state to effectively hide the truth and politics that were pursued for some twenty years in former Yugoslavia. As members of the *Spomenik* group deemed, by commissioning a memorial dedicated to recent Yugoslav wars, Serbian state actually wants to set those same issues aside – instead of discussing the war, the state is trying to camouflage it through limited and vague memorialization. In an interview for *Vreme* weekly (no. 866, 2007), historian Olga Manojlović Pintar stated that the question of victims of

³ The initial idea for erection of this monument was declared a few years before the announcement of the 2006 open call for project proposals by the Belgrade City council, with the initial aim to commemorate innocent victims of wars fought in former Yugoslavia. However, as Branimir Stojanović points out, shortly afterwards, originally relatively undefined ‘victims of war’, ‘all victims’, were additionally ‘redefined’ once the soldiers killed in action “marched in” – the final competition title read “The Competition Inviting Designs for a Monument to the Soldiers Killed in Action and Victims of Wars Waged in the Former Yugoslavia from 1990 to 1999.” The actual victims of the war were in this instance “sacrificed” to the concept of overall oblivion and politics of non-accountability of 2000s elites for wars of 1990s (which is further elaborated in Branimir Stojanović’s text from 2003 “Sacrificing the Victims”, which was kindly forwarded to me by another member of the Serbian *Spomenik* group Nebojsa Milikić).

⁴ Although what is considered as counter-monuments is often appraised as bald, edging and sunk into entire urban surroundings, their abstract form and lack of direct deductive content make them too vague in terms of symbolic directness and straight-forwardness if not accompanied by lateral corresponding memorial discourses through official, educational or media narratives, which is the case in aforementioned situation.

⁵ As stated in an interview given to Radio Free Europe by group’s members Milica Tomić i Branimir Stojanović (“Vlast meša žrtve i zločince” – interview retrieved from the radio’s web page www.danas.org in March 2010). More on the activities of the group can be found on the web page <http://grupaspomenik.wordpress.com>.

war is a key question of each society, and erecting a monument commemorating them is therefore one of the ways to open the social dialogue regarding wars, victims and perpetrators. Contrary to this, the proposed concept and frame of the physical design of the site aim at actually subtly closing the questions of Yugoslav wars which basically aren't thoroughly discussed in contemporary Serbia. Actions of the *Spomenik* group therefore revealed the intentional paradox of the planned memorial: aim of the memorial was to facilitate oblivion rather than particular memory, since the nation-state still hasn't formulated its own definite narrative on this segment of the past, and deems necessary to close in on the subject by basically erecting a false memorial which would hopefully burry the discussions on the matter. Artists' public speaking out against the authorities' plans emphasized the fallacy of the memorial which would deliberately deliver no memory, i.e. oblivion, coupled with absence of any clarification of the nature of Yugoslav wars.⁶ Paradigmatic for this memorialization endeavor could be the statement of the authors of the winning project (a group of students of architecture), at a public discussion panel, that they actually didn't know much about what was happening in war-torn 1990s.⁷ It should be also noted that the members of the *Spomenik* group were not only artists, but also art historians, historians, social scientists and others: what was sensed and conceptualized as an issue mostly by the artists, was further elaborated also by intellectuals on several levels through various media, lectures, public discussions etc. The plans for this memorial have not been officially dropped yet, but its realization was indefinitely postponed largely due to this campaign. The entire *Spomenik* group public campaign was one of few cases where organized opposition to dominant memory (or oblivion) politics regarding the formation of public memory in urban space had some effect and substantial public impact. Some other campaigns, pursued by different social actors, proved not to achieve even the limited impact this campaign had. We will now shortly make an overview of a few of those campaigns which primarily dealt with the renaming of streets, a process which could be defined as one of the quickest and most efficient methods of collective memory inscription onto urban topography.

Soon after the tragic death of Serbian Prime minister Zoran Djindjić in 2003, a significant number of city councils proceeded with initiatives to name central thoroughfares with the prime minister's name. Cases of swift urban commemoration of recently deceased dignitaries are not an uncommon occurrence globally,

⁶ That this might probably be the case, also testifies a situation as recent as 2011, when the City council's committee for monuments and street names refused to endorse erection of the monument dedicated to the victims of the Srebrenca massacre of 1995, which was proposed by several organizations and individuals. Being specific and straightforward is not considered appropriate when dealing with Yugoslav wars and Serbia's involvement in them. As several Belgrade media reported, Committee's explanation why such a monument is not suited for Belgrade was that the tragic event "took place farther from the (our) area", and that the massacre deserves commemoration, but *in situ*, not in Belgrade.

⁷ The panel discussion in question was organized by the *Spomenik* group and took place on October 5th 2007 at the *Centar za kulturnu dekontaminaciju* in Belgrade – panel's title was *Savski trg i slučaj beogradskog 'Spomen-obeležja žrtavma ratova i braniocima Otadžbine od 1990 do 1999.'*

and such actions in this case didn't represent anything particularly novel.⁸ Usually, central streets were renamed after Zoran Djindjić, and usually it meant taking away the street name from someone, or something else, which usually turned out to be commemorative names related to World War II (e.g. in the town of Svilajnac in 2004, where a street named Alley of Fallen Heroes became Alley of Dr. Zoran Djindjić).⁹ However, Belgrade was not one of those cities since several ideas which were deemed appropriate (renaming a part of the central Belgrade square – *Trg Republike*, construction of a modern arts gallery in central Belgrade named after late prime minister, and so on) never actually caught the paste in terms of realization. That changed only in 2006 when civic petition (mostly organized by the Democratic party) asked for renaming of the AVNOJ boulevard (commemorating the supreme Yugoslav anti-fascist council during Second World War) in Novi Beograd (large Belgrade quarter mostly built during socialism, and nowadays turning into a major financial and political hub) with Djindjić's name. As it is in many other cities in similar circumstances, what was represented as a popular initiative was actually a pursuit of a political party agenda,¹⁰ which went on to be officially adopted in March of 2007 when City council's commission for naming of streets and squares approved the proposal. This street renaming eventually met substantial opposition, but not so much, if any at all, because of de-commemoration of an anti-fascist symbol (only several public protests followed this direction), but because of the commemoration of the late prime minister. As with the proposal process, it was presented as if it was a popular demand, but was actually organized and promoted by the right-wing Radical party. The counter-actions took to the streets (more specific, to the street which was to be renamed), turning into political performance(s) with a street-table twist: protesters took to the designated Djindjić boulevard with printed leafs imitating street name table pattern that said "Boulevard of Ratko Mladić" (referring to the Bosnian Serb general accused of serious war crimes during 1990s), waving with them and placing them onto buildings in the boulevard. The argument was that, unlike Djindjić, Ratko Mladić is a real popular hero whose name is worthy to be publicly commemorated. Although this counter-action never achieved its goal

⁸ Which will prove to be the case for example in 2009 with the death of the patriarch of the Serbian Orthodox Church, when literal competition took place which town would be among the first to name a street or an institution after patriarch Pavle. Historically, when a dignitary is assassinated, which was the case with premier Djindjić, the need of political structures to publicly commemorate him or her as fast as possible is even greater – for example, in 1914 Sarajevo city council named the then central city street after archduke Franz Ferdinand and his wife Sofia who were shot dead only several months before, being among the first cities of the Austrian-Hungarian empire to do so, much because of the fact that the royal couple was killed in Sarajevo (Bejtić 1973, 245). In more detail about similar cases in the United States see Alderman (2000).

⁹ Only to get its old name back by the end of the same year once the post-Milosevic Socialist party regained the ruling power in this town. A few years later, with the new political coalition gaining momentum after local elections, the street was again named after Zoran Djindjic. Similar situations also occurred in several other Serbian towns.

¹⁰ Azaryahu states that, however it might seem that street renaming proposals are mass endorsed by the public (or the other way round, that they're disliked by people), ultimately the process of selection and renaming is determined and dependant on political will (Azaryahu 1997, 481).

(to this day this Belgrade thoroughfare is named after Zoran Djindjić), it emerged as one of the prime political hot topics of the year, successfully turning the spotlight to the organizers of these activities. The entire case of the AVNOJ/Djindjić/Mladić boulevard could be discussed to further depth, especially given that it clearly revealed the essentially political nature of the street (re)namings process in general, but we would like to point out to another performative counter-action connected with this case, this time responding to the mentioned right-wing counter-action.

With rightist activists loudly promoting a fugitive warlord, much to public dismay, a “counter-counter-action” was organized, using methods and paradigms utilized in the Mladić boulevard counter-action. A few days after the improvised street tables with Ratko Mladić’s name found their place on the scrutinized boulevard’s buildings, certain city streets were covered with another kind of street table patterned leafs, this time promoting different kinds of popular heroes. In this instance, several streets and squares in Belgrade were named as: Eric Cartman street, Papa Smurf street, Teletubbies street, Rocky Balboa street, Homer Simpson street, etc. The entire parodied commemoration referred to fictional characters and popular culture heroes. This street action was organized by an artist group called the BIRO movement, under the motto “Place your own hero” (in Serbian “Zalepi svog heroja”), and was to start with a performance of renaming the Magistratski square (where the seat of the Radical party, proponents of the Mladić action, was) into Power Rangers square (because of threats by some activists, the actual performance was cancelled, and street name signs were spread out during the night one day before the planned date). Members of this group stated that their “campaign comes as much needed at a time when members of certain extremist organizations, because of their own lack of education and valid information, and because of their distorted system of moral values, try to present murderers as being heroes.”¹¹ Street actions that countered the previous street actions cleverly utilized the same means of performance and practice implemented by their opponents, as to highlight the arbitrary nature of political proclamation of social virtues. However, it did not address the original issue of the matter, the act of de-commemoration. While the Biro movement street names performance precisely tackled the problem of commemoration, that is the identity and memory politics which, in this instance, tried to legitimize recently defined nationalist discourse through symbolic urban design albeit unofficial or potential, it did not address the issue of de-commemoration, i.e. politics of suppression of certain historical or ideological values through its eviction from symbolic urban space (in this particular case, the removal of AVNOJ with all its connotations from urban toponymy).¹² The latter issue, at least when it comes to

¹¹ As stated in their manifest on the movement’s web page <http://www.biro.rg.yu> accessed in December 2008.

¹² It could be argued that in recent years in Belgrade, the scope and nature of de-commemoration in symbolic urban space poses a greater issue than the novel commemoration and newly introduced street names etc, given that eradication of certain segments of toponymic heritage is more systematic and focused than the inscription of the new memory culture whose elements are still undergoing significant negotiations and dilemmas in the dominant discourse (Radović 2008, 69–70).

public actions and street performances, was partially approached in a similar “street renaming” display two years later.

In 2009, ahead of November 9th (International day against fascism and anti-Semitism), a political gathering under the name “Antifascists in Action” (Serbian: *Antifašisti i antifašistkinje u akciji*) organized another street renaming action. They symbolically changed the names of central Belgrade streets by placing, similar to above mentioned performances, print street name tables commemorating what they designated as the most vulnerable strata of Serbian society. Thus, Nikola Pašić square was symbolically renamed Square of the General Strike, Terazije street – Boulevard of Antifascism, Kolarčeva street – Street of the Refugees, The Republic square – Women’s Liberation square, Vasina street – Queer street, and Studentski square – Square of the Roma people (as with the previously mentioned performance, the action didn’t go uninterrupted since several hostile citizens tried to prevent the placing of improvised street tables at one of the squares). On November 9th, the planned march went through ideologically redefined route in central Belgrade, and it ended by the neglected memorial to victims of fascist and quisling terror in Terazije street which was specially illuminated as to remind the citizens of its existence and symbolically make it more visible in the street’s texture.¹³ As with previously presented street renaming actions, the actual ‘new’ street names and their improvised tables didn’t last very long (the longest life span among these performative designations were those commemorating Ratko Mladić, possibly not because of the lesser extent of their removal or tearing, but more likely because they’ve been reinstalled more often). Similar could be said of the action’s impact: it wasn’t covered by media the way other mentioned actions were, and subsequently its echo was somewhat more short-lived. This might not be explained by the organizers’ relatively small numbers or their absence from social and political mainstream (which was mostly the case also with the Biro movement who gained more media attention), but perhaps more with the contexts of each performance – while the Biro’s performance added to the already hot political battle fought by topographic means, the antifascist actions related themselves to the date commemorating what is in Serbia mostly forgotten values of antifascism, antiracism and so on.¹⁴

Discussion

Opposing dominant discourses of identity and memory in terms of urban symbolical construction is possible, and has been happening throughout modern so-

¹³ Data on the mentioned performances were gathered by observation of these actions.

¹⁴ What could be designated as performative street renaming in 2000s in Belgrade was first carried out in 2006 by the Illegal Confectioners artist group (Serbian: *Illegalni poslastičari*). By placing a street table on a building’s curve, they renamed an urban crossroad “Salvador Dali corner”. Unlike previously mentioned street actions, this one wasn’t directly political, and could hopefully be discussed in another instance.

cities where authoritarian grip wasn't prevalent.¹⁵ The forms and results of such opposition varied, and in democratic circumstances it sometimes had the potential to channel public dissatisfaction with swift, radical or unwanted alterations in urban memorial and toponymic heritage, with different outcomes (e.g. see De Soto 1996). Similar could be argued regarding Serbia's capital in 2000s, and even 1990s: during the Milošević period, actions of the City council (when ruling power in the city was held by parties the opposition) which included the renaming of city streets were not only aimed at urban identity reconfiguration and memory rewriting, but were also means of political struggle and manifestation against the state authorities which sometimes turned into fierce political fighting on the official level with national authorities declining to legislatively confirm street name changes (Radović 2008, 61). What was at that time a collision between official political structures, turned into less intensive political battles in party politics like in the case of the AVNOJ boulevard - friction was transferred from the administrative to the political level. While political infighting between different parties regarding public monuments and street names was heavily covered in the public, and sometimes produced certain results, actions pursued by civil organizations, different social groupings, artists, non-party political platforms and so forth, did not result in media attention of such a scale, nor did they usually reach any significant outcome. Issues of identity and collective memory, even at this level, have become strictly political domains, more specifically domains of party politics (like many other segments of public social life in Serbia nowadays). While such a situation does not testify to any considerable lack of political freedoms, it does point out to monopolizing of wider spheres of social life by politics in its strictest sense of meaning. When a non-political action, such as the one organized by the Biro movement, did take considerable media spotlight, it was in a matter of highly politicized question of competition of contemporary political symbols (personalized in the names of Djindjić and Mladić) by means of street naming. Also, only a well prepared and simultaneous long-term campaign of the Spomenik group succeeded to partially enter the public mainstream regarding the scrutinized question, and raise some public awareness on the issue with varying results. Other campaigns and performances, which weren't connected with specific political party actions, didn't effectively break this solid political and media barrier and present their cases to the wider public. It could be argued that the issues of urban memorial design and street renaming are significantly 'abducted' by party politics.

While the political arena has a firm grip on issues of identity building through public memorialization, and is selectively letting non-political actors take part in the dialogue and decision making on those issues, still it has not yet clearly

¹⁵ It has been recorded that even in Eastern Bloc countries, the process of (re)naming of streets and conceptualization of public monuments wasn't completely a one-sided process solely originating from the ruling political class, and that it sometimes resulted from dialogue between the authorities and citizens who at times even displayed notable opposition to official commemoration – what was sometimes considered as heavily “politicized landscapes” turned out to be no more political than in countries of Western democracies (Lebow 1999).

defined the vision of the identity and consistent memory politics regarding modern history. Unlike some other post-socialist nations, where ruling elites are pursuing more or less clear directions regarding public memorialization which encompass both clear memory and identity politics, and social agents which implement those politics such as specific (and privileged) groups of artists, architects, academia members etc. (Khazanov 1998), this wouldn't be completely true in Serbia in recent years. In the last decade, neither were figures in charge of the memorialization effort prominent or constant, nor was the effort consistent or publicly decisive. As historian Dubravka Stojanović states, the current political order formed after 2000 in Serbia is still in pursuit of its identity and ideological legitimacy, and in a situation of constant reshuffling of political alignments between political parties which try to find an appropriate ideological combination that would ensure their stay in power. In that pursuit of adequate ideological components, authorities are also searching for historical periods which could be represented as the new "golden eras" upon which a desirable image of alleged consistent rooting of the new political elites to "tradition" could be constructed. Such a quest for "better past" usually commences with eviction of those segments of history which do not suit the new authorities, which confuse the image of "historic flawlessness" of the nation, or those which could remind the citizens of some "happier times" (Stojanović 2009, 266). As Stojanović argues, however inconsistent might the new elites ideological profile be, what is transparent is their anticommunism and effort to depict the era of socialist Yugoslavia as negative as possible, at the same time minimizing or ignoring collaboration during World War 2 and Serb involvement in Yugoslav wars in 1990s – thus, novel political reinterpretation of these historical periods is crucial for obtaining the desired public identity to ruling political elites (Stojanović 2009, 273). Therefore, the dominant political circles more or less clearly recognize what they want to erase from public memory, i.e. de-commemoration from public space, but are also quite uncertain what to precisely deliver as a new memory narrative, that is, what to commemorate through monuments and street names. The quest for the winning ideological combination and appropriate official version of modern national history (and subsequent recycled public memory) is obviously still in the phase of intensive creation.

References:

- Alderman, Derek. 2000. "A Street Fit for a King: Naming Places and Commemoration in the American South." *The Professional Geographer* 52, 672–684.
- Azaryahu, Maoz. 1986. "Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin." *Journal of Contemporary History* 21/4, 581–604.
- Azaryahu, Maoz. 1997. "German Reunification and The Politics of Street Names: The Case of East Berlin." *Political Geography* 16/6, 479–493.
- Bejtić, Alija. 1973. *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- Byford, Jovan. 2009. "Semlin Judenlager in Serbian Public Memory", accessed in January 2010, <http://www.sem lin.info>.

- De Soto, Hermine. 1996. “(Re)Inventing Berlin: Dialectics of Power, Symbols and Past, 1990–1995.” *City and Society* 8/1, 24–49.
- Khazanov, Anatoly. 1998. “Post-Communist Moscow: Re-Building the ‘Third Rome’ in the Country of Missed Opportunities.” *City and Society* 10/1: 269–314.
- Lebow, Katherine. 1999. “Revising the Politicized Landscape: Nowa Huta, 1949–1957.” *City and Society* 1/1–2, 165–187.
- Light, Duncan, et al. 2002. “Toponymy and the Communist City: Street Names in Bucharest, 1948–1965.” *GeoJournal* 56, 135–144.
- Malešević, Miroslava. 2008. “Nasilje identiteta.” In *Kulturne paralele: svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu*, edited by Zorica Divac, 11–34. Belgrade: Etnografski institut SANU.
- Ože, Mark. 2005. *Nemesta: uvod u antropologiju nadmodernosti*. Beograd: XX vek.
- Radović, Srdjan. 2008. “From Center to Periphery and Vice Versa: The Politics of Toponyms in the Transtional Capital.” *Glasnik Etnografskog instituta* 56/2, 53–74.
- Stojanović, Dubravka. 2009. “Godina okupacije: slika ‘1945’ u srpskim udžbenicima istorije.” In *Kultura sjećanja: 1945*, edited by Sulejman Bost, Tihomir Cipek, 265–274. Zagreb: Disput.
- Tuan, Yi Fu. 1977. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Young, James. 1992. “The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today.” *Critical Inquiry* 18/2, 267–296.